

CU PRIVIRE LA CÎNTECUL EPIC EROIC DIN CULEGERILE MANUSCRISE ALE LUI IOAN POP RETEGANUL

Ion Pop Reteganul, folcloristul cel mai fecund al Ardealului, cel care a pus pentru prima dată la noi problema adunării și conservării întregului folclor românesc, a intuit de timpuriu necesitatea unei arhive folclorice la români. Chiar și o investigare de suprafață a culegerilor de folclor — impresionante prin volum și tematică — permit constatarea unei demarcații pe care I. Pop Reteganul o face între modul de a culege folclorul în proză de cel al folclorului în versuri. Însăși aria culegerilor lui Reteganul reflectă această concepție. Astfel, dacă lirica populară s-a mărginit mai mult la părțile nordice și de sud-est ale Transilvaniei, (folcloristul fiind „un precursor al monografiilor cu arii restrânse”)¹, basmele și poveștile sale se bucură în schimb de o arie mai largă, în scopul de a oferi „o icoană cit mai completă, a sufletului poporului nostru”². Dacă culegerile sale în proză au cunoscut în anii din urmă intrarea în patrimoniul culturii românești prin ediția de înaltă ținută a *Poveștilor ardelenesti* îngrijită de V. Netea³, culegerile de lirică și poezie epică populară ale lui I. Pop Reteganul sînt încă vitregite sub aspectul valorificării. Ne-am propus o primă investigație a cîntecului epic eroic avînd, în vedere manuscrisele sale aflate la Biblioteca Academiei R. S. R. (*Cîntece bătrînești din Ardeal*; *Cîntece voinicești*, nr. inv. 4524); Arhivele Statului din Sibiu (*Balade populare* mss. varia I. 220; *Balade*, varia, I 363; *Cîntece voinicești* mss. varia. I. 344), Biblioteca „ASTRA” Sibiu (*Balade*, Cutia LIII, 21.30). Culegerile provin din zona Munților Apuseni, Bistrița-Năsăud, Cluj și sudul Maramureșului. Majoritatea cîntecelor poartă indicația informatorilor sau a corespondenților, printre cei mai cunoscuți numărîndu-se învățătorul St. Țarină (Păucinești, Hunedoara) N. Trîmbișoniu (Grădiște); Ioan Gozman (din Bădăcin — Sălaj), George Brătianu (din Vama — Oaș); Iuliu Bugnariu (Hordou — Năsăud); Gheorghe Hatoș (din Cițcău-Someș), preotul I. Crăciunaș (Ciubanca — Someș). Prin peregrinările sale Reteganul a întîlnit și țărani precum Vasile Cupșia din Strîmbu, posesor al unei adevărate enciclopedii de literatură populară.

Am identificat în culegerile manuscrise amintite peste 40 de tipuri de cîntece epice, din care nu lipsesc tipurile reprezentative pentru Transilvania: *Sora Todosia*, *Ilinca Șandrului*, *Vălean*, *Corbea*, *Sora otrăvită*, *fratele*, *Ghiță*, *Cătănuță*, *Nevasta vîndută*, *Soacra rea* ș. a., prezente la Reteganul într-un număr apreciabil de variante.

¹ I. Mușlea, *Ion Pop Reteganul folclorist*, în *Cercetări etnografice și de folclor*, I, București, 1971, p. 180.

² I. Apostol Popescu, *Ion Pop Reteganul*, București, 1935, p. 120.

³ Colecția *Ediții critice de folclor*, București 1986.

În rîndurile de mai jos vom lua în considerare doar cîntecul epic eroic oprindu-ne asupra unor aspecte particulare ale variantelor caracteristice părții de nord-vest al Transilvaniei.

Nu întîmplător am așezat în fruntea tipurilor de haiduci din culegerile la care ne referim balada lui Pinte (tip 111), cu spațiu firesc și origine în nordul Transilvaniei. Preocupat îndeaproape de figura legendară a haiducului Pinte, folcloristul adună cu perseverența pasiunii sale de culegător, tradiții în proză sau în versuri, variante care au circulat în comunele Cărpiniș, Grădiște, Sîncel și Tătirlăua, publicîndu-le în *Gazeta Transilvaniei* în anul 1898⁴. Continuînd investigația și în alte comune ca Micăsasa, Strîmbul, Șatra Pinteii folcloristul tipărește în același an la Brașov o broșură închinată acestui erou: *Pinte Viteazul. Tradiții, legende și schițe istorice*. Despre figura istorică a haiducului erou I. Pop Reteganul nota esențialul într-o formulă lapidară: „Pinte se prăvălea asupra bogăților, îi jefuia și ajuta pe săraci”. Folcloristul a fost impresionat de intensitatea sentimentului de recunoștință a poporului față de omul Pinte, a cărui amintire trăia atît de viu în conștiința informatorilor. Lupta haiducului (originar din Măgocea) cu stăpînirea austro-ungară se confundă cu însăși lupta poporului român împotriva asupririi naționale. Poate tocmai această forță de penetrație a faptelor de vitejie ale lui Pinte l-au determinat pe harnicul culegător de folclor să se preocupe în mod special de tradiția acestui personaj istoric.

Transmisă sub forma unei narațiuni în versuri, lipsită de fabulos, apropiindu-se de stilul „jurnalului oral”, balada a cunoscut o largă răspîndire în special în părțile de baștină ale eroului. Documentele aflate în arhiva din Baia Mare atestă viața tumultoasă a haiducului, care a trăit pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, într-o epocă de plină dezvoltare a imperiului austro-ungar⁵. Manuscrisul *Cîntece bătrînești*, cuprinde și o impresionantă variantă prin lungimea ei (595 de versuri)⁶. Culeasă la N. Trîmbiționiu din Grădiște, balada, o adevărată epopee în versuri acordă prioritate descrierii realiste a eroului sau a faptelor sale vitejești. Iată de pildă scena organizării cetei sale haiducești: „*Din a lui sat / El a adunat / Voinici de portat / Haiduci la luptat / Și frumos la săd, viteji pe care îi învățată personal / Și la sărituri / Și la puscături / Și la aruncare / Preste apa mare*”. Intriga o constituie în această variantă conflictul dintre bogătanul Balint, „mare mișel” din satul Bretea. Pinte, care-l duce legat pe Balint în tabăra haiducilor îl întreabă din ce trăiește bogatul. Răspunsul descrie amănunțit birul greu, insuportabil care apasă poporul: „*Vara iau căpșuni / Și purcei de-i buni / Iau și zeciuală / Din cinci oi o meulă / Din zece vaci bune / Una lor rămîne / Iar din zece capre / Brînză a patra parte / Din zece gîște grase / Una lor pre masă*”. Documentul social al birului, ce se continuă astfel pe un număr mare de versuri, conține în final o sinteză a tuturor obligațiilor țăranilor români față de

⁴ Ion Pop Reteganul, *Ceva despre Pinte Viteazul*, în *Gazeta Transilvaniei* XI, nr. 103, 1989, p. 1–5; nr. 108, p. 1–6; nr. 13, p. 1–5; nr. 118, p. 1–5; nr. 124, p. 1–7.

⁵ R. Niculescu, în *Revista de folclor*, VII, 1962, p. 58–61.

⁶ *Cîntece bătrînești*, Mss. B. A. R. S. R.; nr. inv. 4524 (piesă nr. 137).

cei avuți: *Iară lucrul lor / E-a românilor / Românilor / Români le ară / Le duc lemne-n cară / Români le grapă / Români le sapă / Români cosesc / Români-mblătesc / Lucrul lor-l găță / Fără nici o plată*. Balada se încheie moralizator cu eliberarea lui Balint: „*Acum poți turna / La moșia ta / Dară ce-ai făcut / Să nu faci mai mult / Iobagii să nu bați / Dijmă să nu luați*”.

Culegerile lui Reteganul cuprind și variante în care doar începutul amintește de erou, continuarea țesăturii epice reprezentînd o contaminare cu balada lui Corbea (tip. 88). Ne referim la numerele 37, 38, 39 din manuscrisul *Cîntece bătrînești*. Pîntea este închis fie la Baia Mare (37,) fie la Băița (38, 39), fie singur sau împreună cu Stan Ungureanu. Din închisoare se salvează, fie cu ajutorul murgului năzdrăvan (38,) fie prin intermediul „Mamei murgului”. Din Mică-Șasa Reteganul a cules o baladă despre sfîrșitul voinicului erou⁷. Haiducul trist, îngîndurat, care nici „nu bea nici nu mîncîcă” își întîlnește voinicii în codru și-i trimite la Baia „după vin, pită și sare”, cîntecul fiind foarte apropiat de variantele maramureșene⁸. Voinicii acceptă să plece doar cu condiția dezvăluirii secretului morții lui Pîntea. Taina consta în a trage în „subsuară” sau „în furcuța pieptului” ca un glonț făcut din „Trei fire de grîu sfințite / Într-un plumbuț de argint”. Ajunși la Baia, voinicii sînt înconjurați de panduri și eliberați cu prețul trădării lui Pîntea. Într-o notă a unei variante intitulate *Horea lui Pîntea Viteazul*⁹, Reteganul consemnează mărturia unui informator din Vama, Satu-Mare, privitoare la taina morții haiducului. Cităm din acest document popular: „Pîntea viteazul atît a fost de tare de nu l-a prins plumbul în piept, ci numai subsuori. Dar nici acolo nu a fi sciut dușmanii lui că-l prinde glonțul, de nu l-ar fi spus drăguța lui. Și glonțul de plumb nici acolo nu-l prindea, ci numai glonț de argint și trei fire de grîu sînt de primăvară”. (Informator George Brătianu).

Într-o altă variantă mai rară, tot din ciclul *De-ale lui Pîntea Viteazul* (Mss. *Cîntece voinicești*)¹⁰, eroul își îndeamnă voinicii să coboare-n țară-n jos pînă la primăvară, codrul ne mai constituind un ascunziș trainic căci va veni „boala frunzii”, „Și codru prinde a rări / Și voi nu veți putea trăi”. (Informator Vasile Cupșa din Șatra Pîntei — Lăpuș).

În voluminosul manuscris *Cîntece voinicești* foarte frecvent este și tipul haiducului — hoțoman, a românului împilat, bătut de stăpîni, care atacă, drumul codrului jefuind ciocoi și miluind săracii. Un frumos cîntec vitejesc, intitulat *Gheorghelaș* (tip. 99)¹¹, l-am aflat în manuscrisele păstrate la Arhivele Statului Sibiu, tipul fiind cules de Reteganul la 24 septembrie 1868 de la Dobre Ștefănescu din Grind (Hunedoara). Pentru Transilvania este un cîntec cu circulație redusă, atestat mai mult dincolo de Carpați¹². Haiducul Gheorghelaș fiind persecutat de stăpîn și sărăcit de bir este

⁷ *Balade populare*, Mss. varia I 220, Arh. Stat. Sibiu, (nr. 28).

⁸ Vezi varianta *Pîntea Viteazul* (252) și *Pîntea* (253) din vol. *Antologie de folclor din județul Maramureș*, Comitetul de cultură și educație socialistă al jud. Maramureș, p. 290–292.

⁹ *Cîntece voinicești*, Mss. Varia I, 344, Arh. Stat. Sibiu (nr. 137).

¹⁰ *Ibid.*, (nr. 74).

¹¹ *Balade*, Mss. varia I 363, Arh. Stat. Sibiu (f. 49). Balada a fost publicată în *Țara Nouă* an IV, 1868, p. 102.

¹² Vezi varianta culeasă de C. Bărbulescu din Bătrînul — Prahova, 1952, în *Cîntecul epic eroic*, Editura Academiei, 1981, p. 542–544.

nevoit să se apuce calea codrului. Conflictul dintre el și fostul stăpîn, Macavei, susține baza epică a baladei. Obiditul devenit haiduc își caută stăpînul din stîină în stîină, pentru a-i cere socoteală. Găsindu-l își face singur dreptate pedepsindu-l pe asupritor cu moartea. În scena finală cîntărețul popular din Grind știe să sublinieze cît mai sugestiv posibil caracterul rău și crud al lui Macavei: *Cînd ne-ntîlneam amîndoi / Cînd beam apă după chiață / Mă loveai cu cisma-n ceafă / Și beam apă singerată / Cu măsele mestecată. / Din gură mi-l judeca / Din paloș mi-l ciopîrîca.*

O altă figură de haiduc întîlnită în culegerile manuscrise ale lui Reteganul este cea a lui *Stoinicel viteazul* (tip 160)¹³. Stoinicel, trecînd cu mîndruțe prin codru, se întîlnește cu fișpanul, care îi cere pe rînd mîndra, pușcuța și calul. Refuzînd, haiducul se luptă cu fișpanul, care cheamă în ajutor ceata de panduri. Eroul nu se înfricoșează, se avîntă cu curaj în luptă și învinge avertizînd în finalul baladei: *Că codrușu nu-i domnesc / Că condrușu-i voinicesc / Și potecu-i românesc.*

Alți eroi din *Cîntecele voinicești* ale lui I. Pop Reteganul sînt *Trandafir* (tip 192) cu puține atestări ce depășesc zona nordică, *Matei* sau *Piperea* (tip 92). Căpitanul de haiduci *Trandafir*, eroul unui cîntec voinicesc din Bouțari, își face singur dreptate, jefuind împreună cu „feciorii” pe stăpînul Novac „cel mai bogat”¹⁴. „Pentru a-l obliga să-și spună averile, haiducii îl „bagă” în fundul unui cuptor lăsîndu-i înșă viața. În mod asemănător prodecează și căpitanii *Matei* și *Piperea*, eroii baladelor din Păucinești — Grădiștea, care adunîndu-și oamenii trec Dunărea la Baba Sîrba, pe care o leagă cu lanțul carului pentru a afla unde-și ține bogata „gălbiorii și părăluțele”. Dacă în varianta *Matei*¹⁵ baba îi blestemă să fie prinși de poteră (fapt ce se și împlinește) în versiunea baladei *Piperea*¹⁶, Baba Sîrba le mulțumește că au scăpat-o de-o grijă. Cităm din final: *Să trăiți cu bucurie / Sînteți fii de vitejie / Că furați creștini cu mine / Îmi luați grija din lume / Să nu mai am bani cu sume / Să-i număr și să-i tot frec / De rugină să-i păzesc etc.*

O grupă aparte a tipurilor de haiduci hoțomani întîlnită în manuscrisele lui I. Pop Reteganul o constituie hoții de cai sau hoțomanii, caracterizați prin dibăcie și îndemînare în acțiunile lor, dar care de cele mai multe ori sfîrșesc prin a fi prinși și pedepsiți. Întocmai ca vestitul haiduc Codreanu din poezia epică a Munteniei și Olteniei, *Gîianu* (tip 171)¹⁷, „hoț de căpitan” punînd ochii pe un roib mocănesc îl înșeală pe cioban fugind cu calul, căruia îi încercase „umbuletul”: *Rămii săntătos mocane / Că io-l iau la preumblare.* Unele cîntece, ca de pildă *Hoțul*¹⁸ din Sîncel aduc amănunte referitoare la soarta voinicului în cazul în care ar fi fost prins — și anume închisoarea din Gherla. Spre deosebire de tipul oltenesc *Codrean*, baladele la care ne referim conțin noi elemente în structura epică a tipului. Prins și legat în car, hoțul își mustră sau chiar își blestemă mama, care încă din copilărie îl îndemnase spre hoție: „*Cînd eram cu mititel*” se destăinuie

¹³ *Stoinicel viteazul, Cîntece voinicești*, nr. 25.

¹⁴ *Trandafir, ibid.* (nr. 80).

¹⁵ *Matei, ibid.*, (nr. 10).

¹⁶ *Piperea, idib.*, (nr. 122).

¹⁷ *Gîianu, ibid.*, (nr. 4).

¹⁸ *Hoțul, ibid.*, (nr. 83).

hoțul dintr-o baladă din Sîncel (Cîntarea hoțului), „*Nu mă-nvățai plugărel / Ci mă-nvățai tîlhărel*”. În *Foița Tribunei* Reteganul publică o variantă deosebită a acestui tip, intitulată *Jele-i doamne, lotrului*¹⁹, culeasă din jurul Beiușului. Un voinic închis la Bălgrad pentru hoție își învinuiește mama pentru îndemnul la furt, cerîndu-i să-i vîndă partea pentru a-și plăti eliberarea. Mama refuză. Același lucru „hoțul” i-l impută și prietenului său, care l-a pus să fure cai. Nici fratele său pentru care a furat „*cizme și cojoc / Ca să fii-mbrăcat la joc*” / nu vrea să-l ajute să fie liber. Numai mîndra este gata de sacrificii pentru a-l elibera din închisoare: „*Că tu nu ești vinovat / Pe cît de țin de legat / Dar mi-oi vinde cutrința / Și voi plăti temnița / Mi-oi vinde mărgelele / Și toate petelele / Să răsplătesc ferele / Voi culege fragi și nuci / Să răsplătesc pe haiduci / Să-ți dezlege mîinile / Să-ți deschidă ușile / Să te văd odat' afară / Să-mi fi drag cum mi-ai fost iară*”.

Un spațiu foarte larg în culegerile lui Ion Pop Reteganul îl reprezintă poezia epică a ciclului otoman, material provenit mai ales din Banat și sud-vestul Transilvaniei, care datorită complexității subiectului necesită o tratare separată.

Un loc aparte printre manuscrisele folcloristului îl ocupă jurnalele orale, creații populare sau pseudopopulare, care descriu fapte de viteză ale unui erou real. Aceste cîntece epice, cerute de un public numeros la diverse ocazii, dar cu o circulație redusă, sînt opere individuale, în care acțiunea capătă un sens secundar, importantă fiind redarea însușirilor fizice și psihice ale personajului.

În culegerile lui Reteganul se află două asemenea creații închinată personalității lui Tănase Todoran și lui Avram Iancu.

Cîntecul lui *Tănase Todoran* (din cadrul mss. *Cîntece bătrînești*) este dedicat unui cunoscut conducător de răscoală împotriva stăpînirii austriece. Todoran este prezentat ca un erou al poporului, întruchipînd cele mai nobile însușiri de luptător pentru libertate națională. Eroul, un bătrîn de 120 de ani, a împiedicat soldații grăniceri din ținutul Rodnei să depună jurămîntul de a servi oricînd „pe apă și pe pămînt, oriunde ne va ordona regina”, amenințîndu-i pe ofițerii austrieci cu arma și somîndu-i să părăsească satele române²⁰. După înfrîngerea răscoalei Tănase Todoran a fost tras pe roată. Cîntecul cules de I. Pop Reteganul se rezumă doar la descrierea acestui moment final al tragerii pe roată, figura eroului fiind redată realist prin versuri lipsite de fabulos. T. Todoran este „*omul nost' cel mai cinstit*”, care luptînd pentru cauza libertății naționale pînă în ultima clipă de viață, a murit ca un erou: „*Mor, dar voi nu vă lăsați / Să fiți de nemți înșelați / Sub ei nu cătăniți / Că-ți fi tăt batjocoriți*”. Doar pentru a da amploarea momentului morții cîntărețului popular recurge la elementul specific tradițional al baladei românești — participarea naturii la moartea eroului: „*Cînd Todoran a murit / Soarele n-a strălucit / Luna nu s-a arătat / Și nici cerul n-o nstelat / Făr' a fost numai o jele / De pre pămînt pîn' la*

¹⁹ *Jele-i doamne lotrului*, *ibid.*, (nr. 85).

²⁰ Vezi C. G ö l l n e r, *Regimentele grănicerești din Transilvania, 1764–1851*, București, 1973, p. 45.

stele”²¹. Referitor la acest personaj I. Pop Reteganul nota pe fila 238 a *Cîntecelor bătrînești*: „Întreg teritoriul Rodnei (de la izvoarele Someșului pînă mai jos de Beclean) a fost din vechime proprietatea locuitorilor acestei văi — Jure primae occupationis”. În 1762 s-a constituit Regimentul al doilea român de graniță, nr. 17, „iar raionul teritorial s-a numit Districtul militar al Rodnei. În 1763 s-au sfîntit flamurile de la ambele batalioane de infanterie și standardele cătanelor. Înțelegînd acești grăniceri că dînșii sînt transpuși din partea sașilor bistrițeni cu titlul de iobagi, iar posesiunile lor cu titlul de alodealuri și intrînd la mijloc și unele diferențe religioase încă în cursul acestui an sub conducerea unui moș de 120 de ani Teodor Todoran din Bichigiu, care a fost șerbit ca ostaș sub Carol al VI-lea, se răsculară și depuseră armele zicînd, că ca iobagi și pînă cînd nu li se va asigura dreptul de proprietate la posesiunile lor, nu le vor primi. Făcîndu-se după aceea investigatură, și, pedepsindu-se capii tumultului, Todoran, eroul baladei noastre, fu tras pe roată pe dealul Mocirla deasupra comunei Salva, pe alții spînzurîndu-i, iar protopopului din Năsăud Antonin aplicară 200 de bîte. Todoran nu e uitat și nu va fi uitat în veci de populațiunea fostului district al Năsăudului și muierile și pruncii știu că pe Todoran l-au tras pe roată din sus de Salva și pînă a mai avut grai a zis de acolo de pe roată: „Nu ve dați, nu ve dați frații mei...”

Nu am semnalat decît **aceste două cicluri aparținînd cîntecului bătrînesc** cules de I. Pop Reteganul, dar ținem să evidențiem faptul că materialele sale **oferă cercetătorului** — prin numărul apreciabil de variante culese **dintr-un mare spațiu transilvănean** — o situație veridică a circulației și frecvenței tipurilor transilvănene de baladă.

Deși împrăștiate în biblioteci, colecțiile prezintă avantajul unei reproduceri fidele a textelor, conținînd în mare parte pe lîngă informații concrete referitoare la locul culegerii, informatorii contactați precum și notițe cu privire la unele amănunte vizînd circulația, frecvența, ocaziile de cîntat sau chiar date și informații istorico-sociale raportate la conținutul cîntecului.

Făcîndu-se o selecție a textelor și variantele rare aflate în manuscrisele amintite baladelor lui I. Pop Reteganul li s-ar cuveni un volum antologic, care fără îndoială ar însemna nu numai o datorie față de acest mare folclorist transilvănean ci ar constitui totodată și umplerea unui spațiu alb în literatura noastră folclorică

ANCA GOȚIA

ZUM EPISCHEN HELDENLIED IN DEN HANDSCHRIFTLICHEN SAMMLUNGEN VON IOAN POP RETEGANUL

(Zusammenfassung)

Der thematischen Komplexität des epischen Volksliedes aus dem Norden Siebenbürgens (mit besonderer Rücksicht auf das Klausenburger Gebiet, den südlichen Teil der Maramuresch und die Bistritzer Gegend) eingedenk, untersucht der Aufsatz die Heldenepik der größtenteils handschriftlichen Sammlungen von I Pop Reteganul (aufbewahrt sind sie in der Bibliothek der Rumänischen Akademie, im Staatsarchiv Hermannstadt und in der „Astra“-Bibliothek). Beachtet werden außer dem bekannten Helden Pintea die Heiduckengestalten Gheorghelaş, Stoinicel, Trandafir sowie Tănase Todoran, der Führer eines Aufstandes gegen die österreichische Herrschaft im Jahre 1763. Durch die Erforschung dieser im Norden Siebenbürgens gesammelten Heldenlieder werden weniger bekannte Aspekte der Heldenepik von Ende des vergangenen Jahrhunderts beleuchtet. Die Verfasserin setzt sich für die volkskundliche Verwertung dieser Belege in einer Anthologie ein, um die Verbreitung dieser beliebten Balladentypen in Siebenbürgen aufzuzeigen.